

Danko Šipka

Department of German, Romanian, and Slavic
Arizona State University
USA
Danko.Sipka@asu.edu

SOCIJALNOKOGNITIVNI METALEKSIKOGRAFSKI PARAMETRI PRVA DVA IZDANJA VUKOVOG RJEČNIKA

Uvod

Pitanju mjesta dva izdanja Srpskog rječnika Vuka Stefanovića Kardžića (onog iz 1818. i onog iz 1852.) u onovremenom društvenoistorijskom kontekstu i razlikama između ta dva izdanja prilazimo u okviru sociokognitivne metaleksi-kografije. Sljedeći citati ilustruju postavke ovog pristupa.

As natural as it is for Cognitive Linguistics to study the variation of meaning, is it just as natural to study the meaning of variation, i.e. the way in which language users make sense of linguistic variation, the way in which linguistic variation is meaningful to them. In a usage-based conception of language, we assume that language users have a cognitive representation of the communicative interactions in which they participate: that – rather than some genetic endowment – is their ‘knowledge of the language’. But as their interactive horizon includes linguistic variation, they also have a representation of that diversity. They categorize social reality as reflected in language use and differences of language use, and such a categorization process is typically one of the phenomena that Cognitive Linguistics is interested in: ‘meaning as categorization’ is a kind of catchphrase in Cognitive Linguistics. The questions that arise here are of the following kind.

How do language users perceive lectal differences, and how do they evaluate them attitudinally?

What models do they use to categorize linguistic diversity?

How does linguistic stereotyping work: how do language users categorize other groups of speakers?

What is the role of subjective and objective linguistic distances: is there a correlation between objective linguistic distances, perceived distances, and language attitudes?

Are there any cultural models of language diversity: what models of lectal variation, standardization, and language change do people work with?

To what extent do attitudinal and perceptual factors have an influence on language change?

How do language users acquire lectal competence, how is it stored mentally, and how does it work in language production?

The present study attempts to establish a triangular communicative model of lexicography and views the bilingual dictionary as a system of intercultural communication between the compiler and the user.

Yong and Peng [2007: 15]

Polazeći od ovih postavki, pogovo od trostranog komunikativnog modela leksikografije kako ga formulišu Jong i Peng, izgradili smo model funkcionisanja rječnika i leksikografa u društvenom okruženju. Ovaj će model biti predstavljen u dijelu o pojmovnom aparatu a onda i korišten u naredna dva dijela u analizi mjesta rječnika u društvenoistorijskom kontekstu i razlika između dva izdanja.

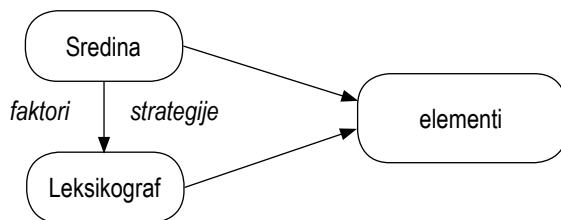
Govoreći o razlici između dva izdanja, valja reći da se prvo izdanje [Karadžić, 1818] pojavilo početkom devetnaestog vijeka, u vrijeme dominantne filološke paradigme, dok drugo izdanje [Karadžić, 1852] pada na njegovu polovinu, kada počinje da se uspostavlja lingvistička nauka. Treba imati u vidu da su glavna djela Bopa, Šljahera izašla prije drugog izdanja rječnika, a isto je i sa Raskovim pravilom odnosno Grimovim zakonom.

U dosadašnjoj istraživačkoj tradiciji Vukovi rječnici su analizirani uglavnom u filološkoj vizuri. Treba posebno pomenuti iscrpnu studiju Pavla Ivića [Ivić, 1987] kao i odgovarajuća poglavlja u monografiji Miodraga Popovića o Vuku Karadžiću [Popović, 1964]. Cilj ovog rada jeste da, nadograđujući na postojeću istraživačku tradiciju, baci svjetlo na ove rječnike iz sociokognitivne metaleksikografske perspektive.

Pojmovni aparat

Polazimo ovdje od trostranog modela, primijenjenog na šire tokove južnoslovenskih leksikografskih tradicija u Šipka [2016]. Model se može predstaviti kao na crtežu 1.

Crtež 1. Trostrani model rječnika u sociokulturnom okruženju

Kako se vidi, određeni faktori sredine djeluju na leksikografa, leksikograf određenim strategijama oblikuje elemente rječnika a ta rješenja proizašla iz tih strategija vrše određeni uticaj u sredini.

Među faktorima, u Šipka (2016) izdvojili smo i oprimjerili sljedeće sljedeće: ideologija i religija, ekonomija, politika i geopolitika, unutargrupna prema spoljašnjogrupnoj dinamici, modernizacija, kulturni uticaji.

Izdvojili smo i ove strategije: nametanje, podređivanje, izbjegavanje, maskiranje.

Konačno, sljedeći elementi rječnika mogu biti zahvaćeni faktorima i strategijama: izbor jezika, imenovanje rečnika, izbor grafijske, predgovor i pogovor, makrostruktura (leksikografska selekcija i poredak odrednica), mikrostruktura (odrednička riječ, gramatička obrada, definicije, upotrebne etikete, unakrsno upućivanje).

Analizu rječnika u društvenoistorijskom kontekstu odnosno razlika među njima provešćemo posmatrajući navedene faktore, strategije i elemente.

Rječnici u svom društvenoistorijskom kontekstu

U kontekstu u kome se pojavio Vukov Srpski rječnik [Karadžić, 1818] možemo prepoznati sve navedene faktore kojima sredina utiče na leksikografa. Kako je to višekratno utvrđeno (posebno u Popović, 1964 i Ivić, 1987), u vrijeme pojavljivanja rječnika dolazi do ideološkog, donekle i religijskog sukoba, između dominantnog tradicionalnog klera iz sjevernih srpskih krajeva i ustaničkog buržoaskog i narodnjačkog elementa iz centralne Srbije. Vuk je izrazit predstavnik ovih drugih, što je tokom dvadesetog vijeka, pa i kasnije, nekritički slavljeno (uz manje ali izuzetno značajne izuzetke kakvi su Selimović, 1967, gdje je ukazano na negativne posljedice raskidanja sa dotadašnjom tradicijom). Treba reći da je u drugom izdanju (a o tome ćemo u sljedećem dijelu) došlo do određene korekcije uticaja ovog faktora. Dodatni ideološki sraz, a ujedno i polarizovani geopolitički interesi ogleda se u odnosu prema ondašnjim velikim silama u regionu – Austro-Ugarskoj i Rusiji. Svi drugi faktori idu paralelno s ovim iznesenim i leksikograf je svuda sasvim jasno na jednoj određenoj strani. Upravo, na obje strane imamo snop faktora: različite ekonomske zaleđine, različite političke programe, geopolitičke i kulturne uticaje i različit odnos prema modernizaciji. Ekonomski, Vuk je pripadnik nove buržoaske klase (a protivnik etabrirane feudalno-klerikalne), ovo se ogleda ne samo čisto teorijski, nego i u praktičnim problemima u prikupljanju sredstava za izdavanje Rječnika [Popović, 1964:107] piše: „Međutim, da bi se »Srpski rječnik« najzad pojavio, valjalo je otkloniti i druge smetnje, materijalne, koje takođe nisu bile male. Vuk se nadao da će nešto novca za izdavanje dela dobiti od samih pretplatnika. Međutim, oni su se slabo odazivali.”). Na Vuka utiče politički i geopolitički faktor austroslavizma (preko Kopitarovog uticaja, mada se rijetko ili nikada govorilo o Vuku kao austroslavisti – uvijek je, iz ideoloških razloga, što komunističkih, što nacionalističkih, predstavljan prvenstveno kao narodnjak – austroslavizam se pripisivao isključivo Koptiaru, npr. [Popović, 1964:70 piše: „Kopitar je voleo i ovu postojeću – Meternihovu Austriju. Ne samo kao činovnik no i iz ličnog patriotizma i građanskog uverenja, on se borio za njen kulturni procvat i hteo je da proširi njen duhovni i politički uticaj na južnoslovensko stanovništvo na Balkanu.“) a kod njegovih protivnika rusoslavizma. Ne treba posebno napominjati da je Vuk bio modernizator a njegovi protivnici konzervativisti. Svi ovi faktori oblikuju sasvim jasno izraženu unutargrupnu koheziju na obje strane. I u ovim drugim aspektima došlo je do dje-

lomičnog ublažavanja suprotstavljenosti u drugom izdanju (o ovome će biti riječ u narednm poglavlju), ali je polarizacija, makar i nešto ublažena i dalje bila izrazita i u vrijeme pojavljivanja drugog izdanja rječnika. Ako pogledamo slučaj Vukovih rječnika u širem kontekstu južnoslovenskih leksikografija [o čemu smo pisali u Šipka 2000 i Šipka 2016], ono što upada u oči je činjenica da se unutargrupna kohezija i distanciranje prema spoljnoj grupi ne gradi na osnovu geografske pripadnosti, kako je bilo u predvukovskom periodu ni na etničkoj osnovi, kako je najčešće bilo od kraja dvadesetog vijeka, nego prvenstveno ideološki. U ranijoj tradiciji ovakav raskol zabilježen je, u manje oštrom obliku i bez geopolitičke komponente u konkurenciji isusovaca i pavlina u Hrvatskoj (ovi različiti činiooci i tokovi opisani su u Šipka 2000 u Predgovoru).

Od četiri navedene najšire definisane leksikografske strategije, bez premca je najdominantnija nametanje. Vukov leksikografski rad u prvom redu je nametanje određenog programa, upravo nametanje rješenja koja su u skladu sa pomenutim modernističkim narodnjačkim programom. Mnoga leksikografska rješenja, od imenovanja rječnika, preko izbora pisma i leksike do konkretnih elemenata mikrostrukture, direktan su rezultat nametanja određenog programa. Istovremeno, samo funkcionisanje rječnika u svom društvenom okruženju zapravo je pokušaj nametanja određenog ideološkog projekta. Strategije podređivanja pritiscima sredine ili izbjegavanja rješenja ili govorenja o njima, odnosno maskiranja (prikrivanja suštine djelovanja nečim drugim) javljaju se samo marginalno (recimo autor se čisto zanatski podređuje leksikografskoj praksi tog vremena, koja je opet proizvod određenih ekonomskih i kulturnih datosti). Nešto veće prisustvo ostalih strategija možemo naći u drugom izdanju (o tome ćemo više u sljedećem dijelu rada).

Pogledaćemo sada kako se faktori sredine i leksikografske strategije, u prvom redu nametanje, manifestuju u konkretnim elementima rječnika. Izbor novoštokavske jezičke osnove (umjesto srpskoslovenskog) jasan je čin nametanja određenog političkog programa mlade buržoazije i istovremeno habsburškog manevra eliminisanja ruskog uticaja kod Srba. Isto se može reći o imenovanju rječnika i primjeni novog grafijskog sistema. Sam Predgovor (posebno njegov početak: Karadžić, 1818: iii–viii) sasvim je otvoreno nametanje sopstvenog programa i oštra kritika postojećeg slavenosrpskog modela. Vidi se to već i po prvoj rečenici: „Ima već blizu iljada godina kako Srblji imaju svoja slova i pismo, a do danas još ni u kakvoj knjizi nemaju pravoga svog jezika!“. I sama leksička selekcija kao dio makostrukture izraz je nametanja ali se mogu prepoznati i određeni elementi maskiranja u smislu da se jezik vlastitog sela predstavlja kao jezik uopšte – ovo se mijenja u drugom izdanju, a o tome ćemo u sljedećem dijelu. Mikrostruktura pokazuje prvenstveno strategiju potčinjavanja i to trojakog, prvo postojećoj južnoslovenskoj leksikografskoj tradiciji, koju je inicirao Della Bella (1785), o čemu više u Šipka (1991), a drugo romantičarskoj filološkoj tradiciji (sa raznim narodnim pričama i umotvorinama kao elementima rječničke mikrostrukture), treće Kopitarevom uticaju u smislu preuzimanje rješenja iz novogrčkog rječnika. Popović [1964: 103] piše o Kopitaru: “tražio je da se »Srpski rječnik« u svemu ugleda na rečnik novogrčkog jezika, koji je bio počeo da izlazi u Carigradu 1815.”

Razlike između prvog i drugog izdanja

Najveća razlika između prvog i drugog izdanja leži u određenoj moderaciji strategije nametanja, što je ujedno i određena moderacija uticaja ideološkog faktora. Ovo se naročito dobro ogleda u dva segmenta leksikografske selekcije: opštoj strategiji selekcije i odnosu prema opscenim riječima. Kad je u pitanju opšta selekcija, bitno je napomenuti da je prvo izdanje imalo oko 26 hiljada riječi a drugo 47 hiljada. Dobar dio ove leksičke mase posljedica je Vukovog prebivanja u različitim južnoslovenskim područjima, dakle, mahom tršička leksika prvog izdanja sada je proširena leksikom iz drugih krajeva [Popović, 1964: 409–416 imenuje konkretna područja porijekla ove nove leksike]. Ovo proširenje ne unosi nove momente – i dalje se radi o čisto dijalekatskoj leksici, pa i ovdje imamo strategiju nametanja određenog ideološkog projekta. Ono što je zanimljivo i što predstavlja neku vrstu podeđivanja jeste leksika unesena ili kalkirana iz srpskoslovenskog. Ovo unošenje ima predistoriju u prevodu Novog zavjeta [o čemu više u Popović, 1964: 369–372]. Već tu dolazi do ublažavanja radikalnog narodnjačkog programa prvog izdanja Rječnika, što se onda prenosi i na njegovo drugo izdanje Rječnika. Posebno u sferi apstraktne leksike, naći ćemo posuđenice (i one iz srpskoslovenskog) i kalkove – u prevodu Novog zavjeta Vuk se suočio sa nedostatnošću radikalnog narodnjačkog programa i taj program u Rječniku donekle ublažio. Upravo tu nedostatnost maestralno je problematizovao Selimović (1967). Ovdje imamo na djelu strategiju djelomičnog podređivanja, dijelom ideološkom establišmentu a dijelom realnosti konkretnog zadatka. Može se govoriti i o strategiji maskiranja. Naime, jezik se, u skladu sa romantičarskim programom, predstavlja kao “narodni” mada dobar dio apstraktne leksike iz drugog izdanja ne bi njime vladao – za neobrazovanje slojeve stanovništva (a oni su tada činili ogromnu većinu) apstraktna leksika ovih proširenja bila je nepoznata. Podređivanje je primijetno i u odnosu prema opscenim riječima. Naime, kako smo to pokazali u Šipka (1987), prvo izdanje uključuje kako probavne opscene riječi (npr. *govno*), tako i seksualne (recimo, *kurac*), dok drugo izdanje zadržava probavne a eliminiše seksualne. Ovo je jasan slučaj podređivanja vladajućem moralu i kulturnim normama klerikalnog establišmenta i ponovo određena moderacija narodnjaštva ali i strategija izbjegavanja da se u rječnik unese nešto što bi mu moglo naškoditi.

Kad se govori o razlikama među dvama izdanjima u rječničkoj mikrostrukturi, ne može se govoriti o nekim radikalnim promjenama. Rječnik i dalje ima elemente intertekstualnosti sa pričama, narodnim umotvorinama, etnografskim bilješkama i sl. uključenim u odrednice, što je direktan rezultat romantičarskog nametanja. Dovoljno je pogledati [Karadžić 1852: 275], gdje u odrednici *klinčorba* imamo čitavu priču a u odrednici *klis* detaljan etnografski opis narodne igre. U tom smislu nema modrenizacije, nema pomaka od filologije prema leksikografiji.

Izvjernih elemenata modernizacije ima u nekim manjim segmentima mikrostrukture. Tako drugo izdanje donosi precizniju obradu značenja. I više primjera, što s jedne strane može biti znak modernizacije, ali se istovremeno radi o ubacivanju dodatnog folklornog materijala, što je onda samo nametanje romantičarskog programa. Ilustrativna je recimo odrednica *nosac*, koja izgleda ovako u dva izdanja Rječnika:

Нòсац, сца, м̄. die Mündung, ž. В. an der Kanne, orificium.

[Karadžić 1818: 471]

НòСАЦ, сца, м. 1) die Mündung, ž. В. an der Kanne, orificium. 2) Träger, portator: Ловац да свагда уловн, не би се звао ловац, већ носац.

[Karadžić 1852: 424]

Vidimo da je dodatno značenje a uz njega je dati primjer (ali, ponovo, primjer je element folklorne filološke građe).

Javlјaju se elementi modernizacije, mada ne čisto leksikografski. Naime, sistem od tri akcenantska znaka iz prvog izdanja zamijenjen je sistemom od četiri znaka, a i regularnije se daju promjene akcenata u paradigmana. Ovo se vidi u, na primjer, odrednici MC. odrednici *nijem*, koja u prvom izdanju ima opšti znak za kratke akcente i ne registruje se promena u paradigmi dok je u drugom izdanju pecifični znak za kratkosilazni akcenat a i akcenatska promjena u ženskom i srednjem rodu registrovana je.

Н.ијем, ма́, мо́, (Брц.) stimm, mutus.

[Karadžić 1818: 468]

**нИЈЕМ, нИјѐма, нИјѐмо, (нИјемИ, ма́, мо́) (Јуж.)
stimm, mutus.**

[Karadžić 1852: 421]

Isto je tako i sa promjenom akcenta u prezentu u odnosu na infinitive koja u prvom izdanju nije bilježena a u drugom jeste:

Подмири́вати, рујем, в. impf. einen befriedigen, zufrieden stellen, satisfacio.

[Karadžić 1818: 580]

пОДМИРИ́ВАТИ, мИрујѐм, в. impf. einen befriedigen, zufrieden stellen, satisfacio.

[Karadžić 1852: 522]

Određeni element modernizacije može se vidjeti i u činjenici da autor primjenjuje znatno širi i precizniji odnos no adekvatniji repertoar upotrebnih etiketa. Preciznost ovih etiketa može se ilustrovati početkom spiska skraćenica. Tamo na-

lazimo: Banat, banatska regimenta, Bačka, Biograd, Bjelopavlovići, Braničevo, vojvodstvo, Dalmacija, Dubrovnik, zapadno, zapadni krajevi, Imotski, itd. Slično je i sa unakrsnim upućivanjem. I ono se koristi znatno češće u drugom izdanju, što se vidi poređenjem odrednice Bošnjak u dva izdanja:

Бошњак, m. der Bošnjier, Bosnus homo.

[Karadžić 1818: 43]

вѢШЊАК, Бошњака, m. der Bošnjier, Bosnus homo, cf. Босанац, Босанлија.

[Karadžić 1852: 38]

Ovo je izvjestan pomak u smislu da se ovakvim upućivanjem zapravo obrađuje leksička relacija sinonimije.

Uzevši u obzir trenutak pojavljivanja drugog izdanja, vrijeme kad na globalnoj sceni dolazi do prestrojavanja od filologije prema lingvistici, osnovno pitanje je ima li pomaka od filologije prema savremenoj leksikografiji u drugom izdanju u odnosu na prvo. Kako se iz rečenog može vidjeti, globalno, drugo izdanje je i dalje sredstvo provođenja filološkog romantičarskog projekta. Međutim, u pojedinim mikrosegmentima leksikografske obrade imamo određene pomake prema *sensu stricto* leksikografskoj obradi.

Zaključci

Provedena analiza jasno pokazuje da se funkcionisanje ovog rječnika u istorijskim tokovima južnoslovenskih leksikografija ne može razumjeti bez uzimanja u obzir faktora okruženja i strategija leksikografa kojima on jednovremeno reaguje na poticaje i uticaje faktora te djeluje na svoje društvenoistorijsko okruženje. Samo uobličavanje rječnika amalgam je pomenutih faktora i leksikografskih strategija – u nekim slučajevima (ime jezika, grafija, izbor građe itd.) uzročno-posljedična veza sasvim je očigledna, dok je kod drugih elementa (recimo, gramatičke i teritorijalne etikete, unakrsno upućivanje itd.) to manje očigledno, ali ipak prisutno – modernizacijski impuls društvenog okruženja postepeno prodire u ovaj u osnovi filološki projekat u drugom izdanju. Sve ovo pokazuje opravdanost sociokognitivnog pristupa u istorijskoj metaleksikografiji i metaleksikografiji uopšte. Yong and Peng (2007: 15) su u pravu kada kažu da je rječnik vid međukulturne komunikacije između sastavljača i korisnika. Međutim sociokognitivni okvir, kako smo vidjeli iz pritočene analize, širi je od toga – okruženje u cjelini faktorima uticaja djeluje na autora, autor određenim strategijama oblikuje elemente rječnika, a sve se, poput bumeranga, vraća ne samo korisnicima rječnika, nego i društvu u cjelini.

Bibliografija

- Ardelio D. B. (1785), *Dizionario italiano-latino-illirico*, Ragusa.
- Geeraerts D., Kristiansen G., Peirsman Y. (2010), *Cognitive Linguistics Research: Advances in Cognitive Sociolinguistics*, Walter de Gruyter, Berlin.
- Ivić P. (1987), *O Vukovom Rječniku iz 1818. godine*, [u:] Karadžić, Vuk Stefanović *Srpski rječnik*, Prosveta – Nolit, Beograd.
- Karadžić V. (1818), *Srpski rječnik*, Štamparija Jermenskog manastira, Beč.
- Karadžić V. (1852), *Srpski rječnik*, Štamparija Jermenskog manastira, Beč.
- Popović M. (1967), *Vuk Stef. Karadžić*, Nolit, Beograd.
- Selimović M. (1967), *Za i protiv Vuka*, BIGZ, Beograd.
- Šipka D. (1987), *Vukov leksikografski postupak /na primjeru odnosa prema vulgarizmima i homonimiji*, Zbornik radova o Vuku Karadžiću, Institut za jezik i književnost, Sarajevo.
- Šipka D. (1991), *Della Bella kao začetnik moderne koncepcije rječničkog članka u našoj leksikografiji*, [u:] *Filologija*: časopis Razreda za filološke znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.
- Šipka D. (2000), *A Bibliography of Serbo-Croatian Dictionaries: Serbian, Croatian, and Bosnian Muslim*, Dunwoody Press, Springfield.
- Šipka D. (2016), *Sociolinguistic Factors in South Slavic Lexicographic Traditions*, [u:] Domingues Rodrigues, Victoria et al. (ed.) *Words across History. Advances in Historical Lexicography and Lexicology*, University Press, Grand Canaria.
- Yong H., Peng J. (2007), *Bilingual Lexicography from a Communicative Perspective*, John Benjamins, Amsterdam.

Danko Šipka

SOCIOCOGNITIVE METALEXICOGRAPHIC PARAMETERS OF THE FIRST TWO EDITIONS OF SRPSKI RJEČNIK BY VUK STEFANOVIĆ KARADŽIĆ

(Summary)

The present paper approaches two nineteenth-century editions of Serbian Dictionary by Vuk Stefanović Karadžić from a sociocognitive metalexicographic perspective. Using a triangular communicative model of lexicographic work, the author analyzes sociohistorical factors, lexicographic strategies, and lexicographic elements of the aforementioned dictionary. A special attention is devoted to the differences between the two editions, which coincide in time with a broader shift from traditional philology toward linguistics.

Key words: historical lexicography, South-Slavic dictionaries, socio-cognitive lexicography, 19th century dictionaries, lexicographic reform